

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ ДЕЛЕГАЦИЯ ИНВАЛИДОВ ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ
ВОЙНЫ Во главе с ПРЕДСЕДЯТЕЛЕМ ДЕЛЕГАЦИИ Т. РИХТЕР (X) 1927. 23/1

Bezoek aan de Sovjet-Unie van een vakbondsdelegatie van Brusselse typografen, 1927

**André Gide in het land van de Sovjets (1936).
Literatuur, engagement en politiek toerisme
in de jaren 1930**

Maria De Waele, Dienst Culturele Zaken Stad Gent,
Docent Hogeschool Gent

*Op 16 juni 1936 vertrok André Gide, op dat moment een van de meest gerespecteerde Franse schrijvers, voor negen weken naar de Sovjet-Unie. De reis van Frankrijks bekendste 'compagnon de route' leidde niet tot het verwachte, en door de communisten verhoopte resultaat. Gide bleek een alerte politieke toerist en zijn reisverslag *Retour de l'URSS* was niet de verwachte lofzang op de zegeningen van de Sovjetmaatschappij. De gevolgen lieten zich raden: het boek veroorzaakte grote opschudding in het sterk gepolitiseerde literair-politieke milieu van het Parijs van de jaren 1930.*

Politiek toerisme in de jaren 1930

In de politiek-ideologische context van de jaren 1930 oefenden het marxisme en de jonge Sovjet-Unie een aanzienlijke aantrekkingskracht uit op grote delen van de bevolking in de Westerse democratieën. De economische depressie bracht de tekortkomingen en interne tegenstellingen van het kapitalistische systeem op pijnlijke wijze aan het licht. De dreiging van het fascisme en het nazisme leidde bijna automatisch tot een grotere sympathie voor de Sovjet-Unie, die in toenemende mate werd beschouwd als hét bastion van het antifascisme, als "*l'unique rempart des opprimés*".

De Sovjetpropaganda speelde op dit alles bijzonder handig in. Sympathisanten en fellow-travellers uit West-Europa en de VS werden uitgenodigd naar de Sovjet-Unie om de opbouw van de socialistische maatschappij van naderbij te bekijken. Buitenlandse

gasten op het groot schrijverscongres dat in het najaar van 1934 in Moskou plaatsvond, werden begroet met de woorden: "Onze buitenlandse gasten maken momenteel een reis in een tijdmachine. Zij aanschouwen het land van de toekomst, het fundament van een nieuwe wereld." Bureau Intourist, dat de reizen organiseerde, en de begeleiders/tolken voerden de bezoekers mee naar scholen en peuterscholen, musea en culturele instellingen, modelgevangenissen en (her)opvoedingsinstituten. Vooral Westerse intellectuelen werden opvallend in de watten gelegd, en veel bezoekers gaven blijk van een selectieve opmerkzaamheid. Zij merkten weinig of niets van de gevolgen van de geforceerde industrialisering, van de collectivisering in de landbouw en van de zuiveringen die in 1934 na de moord op Sergei Kirov, de partijleider van Leningrad, op gang kwamen. Het Britse socialistische echtpaar Beatrice en Sydney Webb hield zelfs vol dat Stalin geen dictator was: "He (Stalin) had not even the extensive powers which the Congress of the United States had temporarily conferred upon president Roosevelt, or that which the American Constitution entrusts for four years every successive president."⁽¹⁾

In eigen land ondernam August Vermeylen, BWP-senator en rector van de Gentse universiteit, samen met onder andere de jonge Paul-Henri Spaak, in augustus en september 1931 een reis naar de USSR. Alhoewel de kunsthistoricus Vermeylen op de eerste plaats het beroemde Ermitagemuseum in Leningrad wilde bezoeken, legde ook hij het vertrouwde parcours af langs scholen, fabrieken, speelpleinen en 'parken voor ontspanning en cultuur'. Vermeylens reisreportage verscheen in het najaar in de socialistische pers. Hij concludeerde nogal voorspelbaar dat "de USSR wel geen hel is, maar ook geen hemel!" Toch leidde zijn verslag tot pittige discussies met katholieke en liberale dagbladen. Spaak keerde met gemengde gevoelens terug, en concludeerde dat het sovjetmodel geenszins kon worden toegepast in West-Europa.⁽²⁾

Willi Münzenberg en de antifascistische kruistocht in Parijs

Het Parijse literair-culturele milieu ontsnapte evenmin aan de aantrekkingskracht van het marxisme, de Sovjet-Unie en de (Franse) communistische partij. De 'rive gauche' was sterk gepolariseerd tussen extreem rechts, vertegenwoordigd door de Action Française en verschillende, min of meer vergelijkbare bewegingen, en de linkerzijde, met op de eerste plaats de Franse communistische partij en haar sympathisanten. De aantrekkingskracht van het communisme werd nog groter na de rellen van 6 februari 1934, waarbij extreem rechtse demonstranten probeerden de Assemblée Nationale stormenderhand in te nemen.

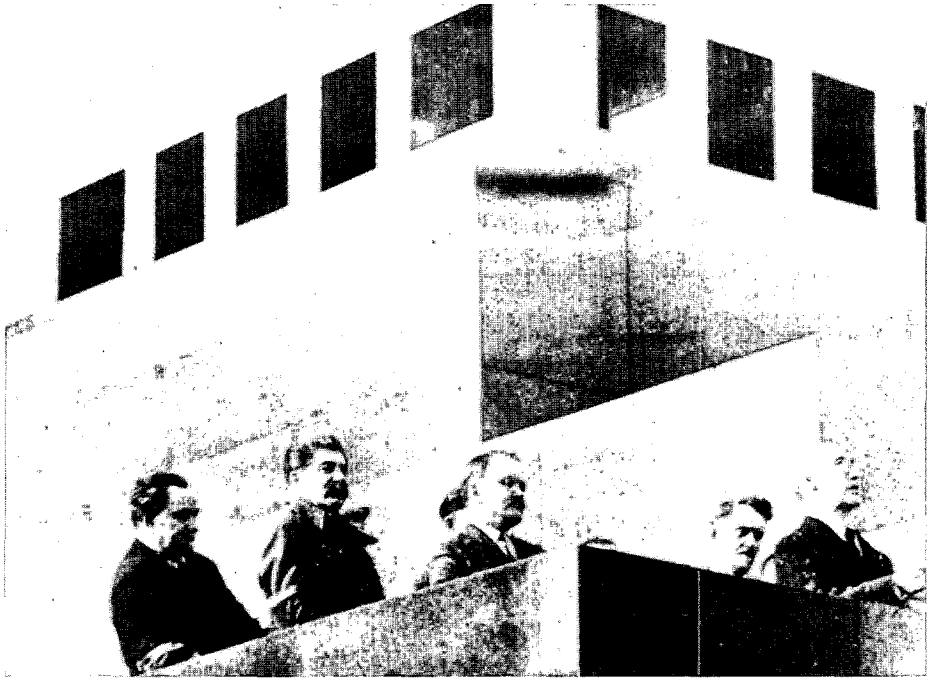
De communistische propaganda verbond bijzonder handig de thema's antifascistische strijd en pacifisme met de onvoorwaardelijke verdediging van de Sovjet-Unie. Willi Münzenberg, de chef van de propaganda van de Communistische Internationale (Komintern) in West-Europa, was het vindingrijke brein achter de antifascistische kruistocht van de jaren 1930. Door het lanceren van steeds nieuwe strijdthema's, de organi-

satie van congressen en manifestaties en de oprichting van talloze mantelorganisaties slaagde hij erin een 'pléiade' van bekende intellectuelen, schrijvers en kunstenaars te mobiliseren voor de antifascistische strijd en, indirect, voor de steun aan de Sovjet-Unie. Münzenberg werd in Parijs bijgestaan door de Russische schrijver Ilya Ehrenberg, die in het literaire milieu van de Franse hoofdstad de nodige contacten legde.⁽³⁾ Münzenberg was de drijvende kracht achter organisaties zoals het antifascistische comité Amsterdam-Pleyel, het Comité International d'Aide aux Victimes du Fascisme en de Comités de Vigilance des Intellectuels Anti-fascistes.⁽⁴⁾ Hij vond de 'compagnons de route' of fellow-travellers niet uit, maar hij wist er als geen ander gebruik van te maken. Hij liet zijn vele manifestaties en organisaties bij voorkeur leiden door niet-partijleden: 'compagnons de route' werden immers verondersteld over een zelfstandig oordeel te beschikken, en niet zomaar de oekazes van de partij te aanvaarden. Het is nog maar de vraag in hoeverre alle compagnons en sympathisanten Münzenbergs ware rol als agent van de Komintern doorgrondde.

'Compagnons de route' werden sterk aangemoedigd om naar de Sovjet-Unie te reizen. De bejaarde Franse romanciers Romain Rolland en Henri Barbusse, allebei late bekeerlingen tot het communisme, werden in de Sovjet-Unie met veel eguards ontvangen. Zoals verwacht bedankten zij hun gastheren met zeer lovende reisverslagen en onvoorwaardelijke loyaliteitsverklaringen aan de Sovjet-Unie. Ook de radicale politicus en oud-premier Edouard Herriot, nochtans een doortrapt politiek dier, liet na een reis naar Rusland in 1933 weten dat er niets ergs aan de hand was in dat land. De Sovjets hoopten deze successen nog eens te herhalen, en zo mogelijk te overtreffen, met André Gide, een van de grootste sterren aan het Parijse literaire firmament.

"Pensez donc, un écrivain bourgeois!"

Tegenwoordig mag André Gide (1869-1951), winnaar van de Nobelprijs voor literatuur in 1947, grotendeels vergeten zijn in de niet-francofone wereld, in de tussenoerlogse periode genoot hij een ruime bekendheid en een nog groter prestige. Als oprichter van de *Nouvelle Revue Française*, het meest toonaangevende literaire tijdschrift van de periode 1900-1940, oefende hij een bijzonder grote invloed uit in 'le tout Paris littéraire'. Gide werd lange tijd bekritiseerd omwille van zijn individualisme en zijn weigering om zich politiek te engageren. Daar kwam voor het eerst verandering in toen hij in 1924, na lang aarzelen, openlijk uitkwam voor zijn homoseksualiteit in de roman *Corydon*. Enkele jaren later vestigde Gide zich definitief in Parijs, in de buurt van de Jardin du Luxembourg. Hij groeide snel uit tot een bekend personage van de Parijse literaire scène. Ook zijn onconventionele menage - waarvan onder andere de weduwe van de Gentse schilder Theo Van Rysselberghe deel uitmaakte - was, in deze Parijse context, zeker niet nadelig voor zijn reputatie.

Op 20 juni 1936 sprak André Gide (1e v.r.) op het Rode Plein, geflankeerd door eerste minister V. M. Molotov (3e v. r.) en Stalin (4e v. r.) (C. Martin, Gide)

In 1925 verbleef Gide bijna een jaar in de Franse kolonies Congo-Brazzaville en Tsjaad. Zijn reisverslagen, *Voyage au Congo* en *Retour du Tchad*, waren een scherpe aanklacht tegen de praktijken van de koloniale maatschappijen. Na zijn terugkeer in Parijs probeerde hij de overheid en de publieke opinie te sensibiliseren voor de toestand in de Afrikaanse kolonies. Deze reis leidde in ieder geval tot een sterk verhoogd politiek en sociaal bewustzijn bij de schrijver.

Net als zovele anderen ontsnapte de sceptische individualist Gide in het begin van de jaren 1930 niet langer aan de toenemende politisering, en raakte hij in de ban van het communisme. Ook het feit dat Gides vriend Pierre Herbart een communist was, beïnvloedde de onverwachte 'beking' van de schrijver. In mei 1931 gaf Gide in zijn dagboek voor het eerst openlijk blijk van zijn sympathie voor de Sovjet-Unie en de communistische zaak: "*J'aimerais vivre assez pour voir le plan de la Russie réussir, et les Etats d'Europe contraints de s'incliner devant ce qu'ils s'obstinaient à méconnaître. Comment une réorganisation si nouvelle eût-elle pu être obtenue sans, d'abord, une période de désorganisation profonde? Jamais je ne me suis penché sur l'avenir avec une curiosité plus passionnée.*" In de loop van 1932 en 1933 kwam Gide steeds meer onder de indruk van de persoon van Stalin en de verwezenlijkingen in de Sovjet-Unie. Hij zag in het eerste vijfjarenplan de perfecte antithese van de kapitalistische wanorde die had geleid tot de economische crisis. Gide noemde zich een "*communiste de coeur*", maar weigerde voorlopig aan te sluiten bij de openlijk communistische Association des Ecrivains et Artistes Révolutionnaires, of te schrijven volgens de rigide sociaal-realistische 'principes'.

De nieuwe 'compagnon de route' werd door de communistische partij met open armen ontvangen ("*Pensez donc, un écrivain bourgeois!*"). In korte tijd groeide Gide uit tot het nieuwe prijsbeest van de communistische propaganda. Aanvankelijk toonde hij zich een volgzame rekrut. In 1934 reisde hij, samen met die andere literaire ster André Malraux, naar Berlijn om de vrijlating te bepleiten van de Bulgaarse communist Georgi Dimitrov die, alhoewel vrijgesproken van brandstichting in de Duitse Reichstag, aangehouden bleef. Gide liep mee in manifestaties, ondertekende petities en nam het woord tijdens meetings en vergaderingen. De communisten lieten bij dit alles geen kans voorbijgaan om het ego van Gide te vleien, en de grote man bleek niet ongevoelig voor de vele lofbetuigingen en het applaus tijdens publieke manifestaties. Door zijn engagement vond Gide bovendien een nieuw publiek, niet alleen in Frankrijk maar ook in de USSR.

Het Internationaal Schrijverscongres voor de Verdediging van de Cultuur vond plaats in juni 1935 in Parijs. Deze bijeenkomst, de zoveelste organisatie van Münzenberg, vormde in zekere zin het hoogtepunt van Gides flirt met het communisme en de Sovjet-Unie. De lokale vedetten Gide en Malraux kregen versterking van prestigieuze buitenlandse auteurs zoals de Britten Aldous Huxley en E.M. Forster, de Oostenrijker Robert Musil en de Duitsers Heinrich Mann en Bertolt Brecht. Er was ook een opvallende sovjetdelegatie aanwezig. De congresdeelnemers debatteerden over thema's als

'de rol van de schrijver in de maatschappij', 'natie en cultuur' en 'de rol van het individu'. Achter de schermen hield Münzenberg de touwtjes strak in handen. Tijdens de slotzitting verklaarden de aanwezige auteurs zich, zoals verwacht, volledig solidair met de USSR.

Toch zijn er ook aanwijzingen dat Gide tijdens het schrijverscongres stilaan twijfels begon te krijgen over zijn engagement. In de coulissen van het congres werd immers verbeterd gediscussieerd tussen communisten en niet-communistische 'progressieven' allerhande over de recente gebeurtenissen in de Sovjet-Unie. Vooral het lot van de Belgische anarchistische militant Victor Serge zorgde voor grote beroering. Serge was van Russische origine en had zich na de revolutie van 1917 in Moskou gevestigd. Op beschuldiging van trotskistische sympathieën werd hij tien jaar later uit de partij gezet en in de zomer van 1933 zonder proces gedeporteerd naar een gevangenenkamp in de Oeral. Sindsdien ijverde 'kleinlinks' in Frankrijk vergeefs voor zijn vrijlating. De USSR had zware druk uitgeoefend om de affaire-Serge dood te zwijgen tijdens het schrijverscongres, maar na enig aarzelen liet congresvoorzitter Gide toe dat enkele deelnemers erover spraken. Even later werd Serge, na een interventie van onder meer Gide bij de Sovjetautoriteiten, vrijgelaten en hij arriveerde in de lente van 1936 in Brussel.

Sinds zijn outing in 1932 had Gide regelmatig uitnodigingen gekregen om de Sovjet-Unie te bezoeken. De schrijver speelde wel met het idee, maar hij vond keer op keer een excuus om niet te vertrekken. Vreesde hij een confrontatie met de realiteit? Na lang aarzelen zei hij in mei 1936 tenslotte toch ja. Wat zijn beslissing zeker beïnvloedde, was de aanstelling van zijn vriend Pierre Herbart tot hoofd van de Franse editie van het tijdschrift *Littérature internationale*, dat in Moskou werd uitgegeven.

Er waren al voorzichtige aanwijzingen tijdens het schrijverscongres van 1935, maar een jaar later begon het er op te lijken dat Gides idylle met het communisme stilaan over haar hoogtepunt was. Er was de aanslepende onenigheid over de affaire-Serge. Daarnaast kon Gide enkele verontrustende berichten uit de Sovjet-Unie niet langer negeren. Er waren de voortdurende aanklachten tegen en verklaringen van zogenaamde 'trotskisten' en andere 'saboteurs'. Er waren de wettelijke maatregelen tegen de homoseksuelen, een thema dat Gide nauw aan het hart lag. De lectuur van een studie gewijd aan het stalinisme deed de twijfels nog toenemen: "*Il est certain que l'éclatante lumière qui tirait nos regards vers la Russie est en train de beaucoup s'affaiblir.*"⁽⁵⁾ Bovendien kreeg de schrijver meer dan genoeg van alle eerbewijzen aan zijn adres. Sommige oude vrienden van de schrijver waren niet verbaasd: "*On l'a entraîné dans des meetings; on lui a fait présider des congrès de trois mille personnes; on l'a fait défiler en tête des cortèges; on l'a mis, de toutes les manières, en vedette ... Il faut que le Parti ait été bien confiant, ou bien mal renseigné, lorsqu'il a misé sur Gide! ... Je crains fort que, à la longue, et malgré son authentique bonne volonté, il ne déçoive un jour ses nouveaux amis.*"

Net voor zijn afreis werd Gide nogmaals gewaarschuwd door een niet aflatende Serge: "*Nous faisons front contre le fascisme. Comment lui barrer la route avec tant de camps de concentration derrière nous? ... Laissez-moi vous dire que l'on ne peut servir la classe ouvrière en URSS qu'en toute*

lucidité. Laissez-moi vous demander, au nom de tous ceux qui, là-bas, ont tous les courages, d'avoir le courage de cette lucidité."⁽⁶⁾

Op 16 juni 1936 vertrok Gide, samen met Herbart, naar Moskou. Zij lieten een onrustig Frankrijk en een nog woeliger Europa achter. In Frankrijk had het Front Populaire in mei de verkiezingen gewonnen en begin juni had Léon Blum zijn eerste regering gevormd. De grote stakingsgolf die onmiddellijk na de verkiezingen was uitgebroken, was intussen beëindigd, maar het sociale klimaat bleef onrustig. Ten slotte brak midden juli, nog tijdens hun verblijf in de USSR, de Spaanse Burgeroorlog uit.

Naast Herbart vergezelden nog enkele andere vrienden Gide op zijn reis. De meeste politieke toeristen waren, ook al omdat zij geen Russisch spraken, tijdens hun verblijf volledig aangewezen op hun officiële begeleiders en tolken. Gide werd vergezeld door twee vrienden die Russisch spraken. De Nederlander Jef Last, die lid was van de Nederlandse Kommunistische Partij, had de Sovjet-Unie al verschillende keren bezocht. Ook Jacques Schiffrin, de directeur van de Pléiadereeks bij uitgeverij Gallimard, sprak vloeiend Russisch.⁽⁷⁾

De schaduw van Potemkin

De reis van Gide en zijn gezelschap duurde in totaal negen weken, van 17 juni tot 22 augustus. Gide bezocht Moskou, Leningrad, de Kaukasus, met name de Georgische hoofdstad Tbilissi (bij het bezoek aangeduid met haar oude naam Tiflis) en Stalins geboortestad Gori, en Sebastopol aan de Zwarte Zee.

Na zijn aankomst kreeg Gide nauwelijks de tijd om te acclimatiseren. Op 20 juni sprak hij op het Rode Plein, geflankeerd door Stalin en eerste minister V.M. Molotov, een lijkrede uit voor de pas overleden schrijver Maksim Gorki. Hij leek moeiteloos zijn rol van volgzaam 'compagnon de route' verder te zetten. In zijn rede zong Gide de lof van de Sovjet-Unie en onderlijnde hij dat "*le sort de la culture est lié dans nos esprits au destin même de l'URSS. Nous la défendrons.*"

In 1936 had Moskou de ontvangst van buitenlandse prominenten geperfectioneerd. Het hele reisprogramma was zorgvuldig opgesteld door de gastheren, en niets werd daarbij aan het toeval overgelaten. De reizigers werden voortdurend begeleid, lees in het oog gehouden, door een officiële 'begeleider' en een tolk. Ook de Parijse correspondent van de *Pravda*, Mikhaïl Koltsov, behoorde tot de vaste begeleiders van de Fransen.⁽⁸⁾ De bezoekers volgden een vast traject dat leidde naar fabrieken, kolchozen, sanatoria, pionierskampen en heropvoedingsinstituten. Zij gingen naar universiteiten, musea, theaters, de opera. Overall werd Gide voorgesteld als een loyale vriend van de Sovjet-Unie, die de opbouw van de 'nieuwe maatschappij' met groot enthousiasme volgde. Net als in de tijd van de oude Potemkin werden minder aangename aspecten van het dagelijks leven zorgvuldig verborgen.

De Sovjets spaarden kosten noch moeite om het Gide naar de zin te maken. In het

Viktor Serge, de Belgische anarchist die door toedoen van André Gide in 1936 door de Sovjetautoriteiten werd vrijgelaten (V. Serge, Le nouvel impérialisme russe)

befaamde Hotel Metropole in Moskou beschikte hij over een suite van zes kamers. Hij werd rondgereden in een limousine en verwend met kaviaar, vodka en exquisite wijnen. Gide gaf later zelf toe dat hij nog maar zelden in dergelijke luxueuze omstandigheden had gereisd: *“Jamais encore je n’avais voyagé dans des conditions si fastueuses. En wagon spécial ou dans les meilleures autos, toujours les meilleures chambres dans les meilleurs hôtels, la chère la plus abondante et la mieux choisie. Et quel accueil! Quels soins! Quelles prévenances! Acclamé partout, adulé, choyé, fêté. Rien, pour m’être offert, ne semblait trop bon, trop exquis. J’aurais eu bien mauvaise grâce à repousser ces avances; ne le pouvais; et j’en garde un souvenir merveilleux, une vive reconnaissance. Mais ces faveurs mêmes rappelaient sans cesse des privilèges, des différences, où je pensais trouver l’égalité.”*

Het ego van de schrijver werd onophoudelijk gestreeld. Voor zijn aankomst werden 300.000 postkaarten met zijn portret verspreid. De pers putte zich uit in allerlei lofbetuigingen. De universiteit van Moskou organiseerde een tentoonstelling over zijn leven en werk. In ieder station werd Gides trein verwelkomd door enthousiaste jonge bewonderaars, die de grote schrijver ongeduldig opwachtten en zeer vertrouwd bleken met zijn oeuvre.

De lof en de attenties lieten Gide aanvankelijk niet onberoerd, en zijn eerste indrukken varieerden van positief tot ronduit euforisch: *“En contact direct avec un peuple de travailleurs, sur les chantiers, dans les usines ou dans les maisons de repos, dans les jardins, les ‘parcs de culture’, j’ai pu goûter des instants de joie profonde.”* Ondanks de taalbarrière had Gide zich nooit meer verbonden gevoeld met ‘het volk’, *“aussi abondamment camarade et frère”*. Zijn bewondering voor de USSR was nooit groter geweest: *“Là-bas une expérience sans précédent était tentée qui nous gonflait le cœur d’espérance et d’où nous attendions un immense progrès, un élan capable d’entraîner l’humanité tout entière.”*

Maar de euforische toon bleef niet duren. Het begon met kleine irritaties. Zoals ook al in Parijs was gebleken, ging de overdosis lof Gide na enige tijd flink op de zenuwen werken. De zeer attente begeleiders gingen meer en meer op bewakers lijken, en de schrijver reageerde hoe langer hoe wantrouwiger. Het duurde niet lang voor hij begreep dat hij op ieder perron opgewacht werd door dezelfde enthousiaste bewonderaars en dat zij, met banderollen en al, gewoon meereisden met Gides trein.

Geleidelijk slopen er twijfels in het reisverslag. Gide erkende dat zijn verwachtingen voor de afreis bijzonder hooggespannen waren. De USSR betekende immers *“... plus qu’une patrie d’élection: un exemple, un guide ... (L’URSS) était donc une terre où l’utopie était en passe de devenir réalité”*. Vele realisaties waren bewonderenswaardig, maar Gide was niet van plan de ‘onvolkomenheden’ te verzwijgen. Hij wilde in ieder geval ‘de waarheid’ vertellen: *“Il arrive trop souvent que les amis de l’URSS se refusent à voir le mauvais, ou du moins à le reconnaître; de sorte que, trop souvent, la vérité sur l’URSS est dite avec haine, et le mensonge avec amour.”*

Na zijn terugkeer in Moskou werd Gide getroffen door de lelijkheid van het dagelijkse leven in de hoofdstad. De schrijver schoof mee aan in de lange rijen voor de winkels en

vond, eenmaal in de winkel, het aanbod ondermaats. Gide zei het niet met zoveel woorden, maar veel 'werkers' in dit arbeidersparadijs waren allesbehalve gemotiveerd. Vandaar de inzet van "ouvriers de choc", en de herinvoering van de loonverschillen, want "le stakhanovisme serait inutile dans un pays où tous les ouvriers travaillent".

In de omgeving van het Georgische Soukhoum bezochten Gide en zijn reisgezellen een modelkolchoze van zes jaar oud. De kolchoze leek welvarend, maar ook daar vielen Gide de onpersoonlijke woningen op, met dezelfde schrale meubels, het obligate portret van Stalin en het ontbreken van enige persoonlijke objecten. Dit kwam, zo vernam hij, omdat de kolchozebewoner letterlijk alles deelde met de anderen, ook zijn vrije momenten en zijn pleziertjes. Gide had daar grote twijfels bij: "le bonheur de tous ne s'obtient qu'en désindividualisant chacun". Aan de rand van de sovchoze vond men "des taudis", waar vier mensen samenhokten in een klein kamertje en overleefden op brood en droge vis. Gide constateerde droogjes dat er wel degelijk ongelijkheid bestond in het arbeidersparadijs, en hij vreesde dat deze alleen groter zou worden.

De lange rijen voor de winkels, de uniformiteit en lelijkheid van het dagelijkse leven, dit alles was in feite van secundair belang. Veel fundamenteler was het volledig ontbreken van iedere vrijheid, en het laatste deel van het boek is bijzonder kritisch. Gide haalde af en toe, in enkele genuanceerde maar precies geformuleerde zinnen, zeer scherp uit: "En URSS il est admis d'avance et une fois pour toutes que, sur tout et n'importe quoi, il ne saurait y avoir plus d'une opinion." Iedere morgen leerde de Pravda wat iedere Sovjetburger moest weten, denken en geloven. Zolang de Pravda zich nog niet had uitgesproken over een onderwerp, zoals bijvoorbeeld over de pas losgebarsten Spaanse Burgeroorlog, had de 'homo Sovieticus' officieel geen mening. Meteen vielen de harde woorden: "Oui: dictature, évidemment; mais celle d'un homme, non plus celle des prolétaires unis, des Soviets. Il importe de point se leurrer, et force est de reconnaître tout net: ce n'est point là ce qu'on voulait. Un pas de plus et nous dirons même: c'est exactement ceci que l'on ne voulait pas." Stalin had altijd gelijk en was, net als het opperwezen, onfeilbaar en alomtegenwoordig: "L'effigie de Staline se rencontre partout, son nom est sur toutes les bouches, sa louange revient inmanquablement dans tous les discours. Particulièrement en Géorgie, je n'ai pu entrer dans une chambre habitée, fût-ce la plus humble, la plus sordide, sans y remarquer un portrait de Staline accroché au mur, à l'endroit sans doute où se trouvait autrefois l'icône. Adoration, amour ou crainte, je ne sais; toujours et partout il est là."

In dergelijke omstandigheden had alleen een wurgend conformisme bestaansrecht: "Ce que l'on demande à présent, c'est l'acceptation, le conformisme. Ce que l'on veut et exige, c'est une approbation de tout ce qui se fait en URSS; ce que l'on cherche à obtenir, c'est cette approbation ne soit pas résignée, mais sincère, mais enthousiaste même. Le plus étonnant, c'est que l'on y parvient. D'autre part, la moindre résignation, la moindre critique est passible des pires peines, et du reste aussitôt étouffée." Meteen volgde de meest vernietigende zin van het boek: "Et je doute qu'en aucun autre pays aujourd'hui, fût-ce dans l'Allemagne de Hitler, l'esprit soit moins libre, plus courbé, plus craintif (terrorisé), plus vassalisé." Erger nog, "bientôt, de cet héroïque et admirable peuple, qui méritait si bien notre amour, il ne restera plus que des bourreaux, des profiteurs et des victimes."

Bij hun terugkeer in Moskou werden Gide en Herbart geconfronteerd met het eerste showproces, waarbij onder andere de oude bolsjewisten Grigory Zinoviev en Lev Kamenev werden beschuldigd van de vorming van een terroristische groep. Op de dag van hun vertrek maakte de *Pravda* bekend dat de beschuldigten ter dood veroordeeld waren.

Terug in Parijs

Bij zijn terugkeer besliste Gide zijn ervaringen onmiddellijk op papier te zetten. Hij wilde in geen geval verbergen wat hij in de USSR had gezien. Toch voelde de schrijver een groot onbehagen. Hoe kon hij uitleggen dat hij in de USSR "... *tour à tour ... j'avais eu (moralement) si chaud, et si froid*". Gides reisgezellen deelden in zijn "... *immense, effroyable désarroi*", maar omwille van de gebeurtenissen in Spanje gaven zij er de voorkeur aan voorlopig te zwijgen.⁽⁹⁾ Al op 21 oktober maakte Gide zijn tekst over aan uitgever Gallimard.

Intussen was de geruchtenmolen in het Parijse politiek-literaire milieu op gang gekomen. Vooral Gides communistische 'vrienden' probeerden hun oude compagnon tot andere gevoelens te brengen. In volle Spaanse Burgeroorlog, zo voerden zij aan, was het niet opportuun om de Sovjet-Unie, de bondgenoot van de republikeinen, aan te vallen en de linkerzijde te verdelen. De schrijver was niet te vermurwen. Integendeel, de communistische druk werkte veeleer averechts want bij Gide, van origine een protestant uit de Cévennes, bleven tot het einde van zijn leven sporen van protestantse rechtlijnigheid merkbaar.

Op 6 november verscheen het voorwoord van het boek in *Vendredi*, het weekblad van het Front Populaire. Op 13 november lag *Retour de l'URSS* in de winkels. Het boek sloeg in als een bom. Gides kritiek kwam des te harder aan omdat de auteur herhaaldelijk sprak over zijn 'liefde' voor de USSR. *Retour* is sober, maar zeer trefzeker geschreven. Het boek heeft niet de stijl van een afrekening, en bezit evenmin de bijtende humor van bijvoorbeeld Simon Leys' werken over het China van Mao, *Ombres Chinoises* en *Les habits neufs du président Mao*. De realisaties en successen van het regime werden vermeld, maar het gevoel van ontgoocheling werd duidelijker van hoofdstuk tot hoofdstuk.

De felle polemieken deden de verkoop van het boek uiteraard geen kwaad. Tussen november 1936 en september 1937 kende het boek negen edities, goed voor in totaal zo'n 150.000 exemplaren. *Retour de l'URSS* werd vertaald in 15 talen.

De Franse communistische dag- en weekbladen, met ijzeren hand gecontroleerd door de dichter Louis Aragon, hadden *Retour* aanvankelijk doodgezwegen. Op 3 december reageerde de *Pravda*: de 'bourgeois' Gide werd duidelijk gemanipuleerd door anti-sovjetagenten. Cineast Sergei Eisenstein leidde de tegenaanval en liet weten dat "*l'ami*

Sovchoze bij Stalingrad (A. Vermeylen, Indrukken uit Rusland, 1932)

débile" Gide een lakei was van de fascist en trotskisten. In Parijs organiseerde de partij verschillende informatievergaderingen, gewijd aan een 'analyse' van dit schandalige werk. In de *Izvestia* omschreef Ilya Ehrenberg Gide als "(le) nouvel allié des Marocains et des Chemises Noires, (le) méchant vieillard, (le) pleureur de Moscou". In januari 1937 publiceerde Charles Vildrac *Russie neuve* als antwoord op *Retour*.

Gide had de commotie en de aanvallen verwacht. Hij kreeg de steun van verschillende andere prominenten, onder andere van Victor Serge en van Trotski zelf. Ook zijn oude vijanden van de nationalistische rechterzijde, die Gide er niet zo lang daarvoor hadden van beschuldigd de Franse jeugd te corrumperen, spraken hun steun uit. De schrijver liet zich echter niet recupereren. Hij wees alle toenaderingspogingen kordaat af en bleef bijvoorbeeld tot het einde de Spaanse republiek steunen.

Gide houdt vol - Retouches à mon "Retour de l'URSS"

Gide had nauwelijks gereageerd op de aanvallen na het verschijnen van *Retour*, maar sommige reacties hadden hem zeer kwaad gemaakt: "*La publication de Mon Retour de l'URSS m'a valu nombre d'injures.*" De aanvulling *Retouches à mon "Retour de l'URSS"* bevatte aanvullende documentatie en kwantitatieve gegevens. De schrijver had het niet nodig gevonden om *Retour* te larderen met diverse rapporten, cijfers en statistieken: "... je ne me fie pas beaucoup aux chiffres officiels ... oh, parbleu! moi aussi j'en ai vu, en URSS, de ces usines modèles, de ces clubs, de ces écoles, de ces parcs de culture, de ces jardins d'enfants - qui m'ont émerveillé moi aussi ... je ne demandais qu'à me laisser séduire, pour en séduire d'autres à mon tour". Voor de rest nam hij geen woord terug. Integendeel, van de relatieve mildheid die *Retour* bij momenten kenmerkte, viel in *Retouches* maar weinig meer te merken en hij viel ongemeen scherp uit tegen de georganiseerde leugens over de USSR.

De publicatie van *Retouches* deed niemand van standpunt veranderen. Voor de ene partij bleef Gide een ketter, een verrader en een klassenvijand. Voor anderen was hij een toonbeeld van intellectuele moed en onafhankelijkheid. *Retouches* kende maar twee oplagen, wat overeenkwam met circa 50.000 exemplaren. De hype was duidelijk voorbij, en het werd stil in Gides appartement aan de Rue Vaneau. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog trok de schrijver zich grotendeels uit het openbare 'politieke' leven terug.

Het politiek toerisme, niet alleen van de jaren 1930 maar ook van latere periodes, roept enkele cruciale vragen op in verband met de filosofie van het engagement, en over de rol van sommige prominenten en intellectuelen die zich graag een groot politiek en moreel sérieux aanmeten. Waarom vonden verstandige mensen, die althans in theorie goed geïnformeerd waren of hadden moeten zijn, de Sovjet-Unie onder Stalin, en later, de Chinese Volksrepubliek tijdens de Culturele Revolutie en zelfs het Albanië van

Enver Hoxha zo aantrekkelijk? Hoe kwam het dat zij het zo gemakkelijk vonden om de negatieve aspecten van deze maatschappijen te minimaliseren, en in enkele gevallen compleet te negeren...

- (1) Enkele individuele reizigers kwamen minder onder de indruk van het nieuwe Rusland. De Britse filosoof Bertrand Russell bezocht de jonge Sovjet-Unie al in 1920. Hij vertrok met grote verwachtingen, maar verwoordde zijn teleurstelling in *The Theory and Practice of Bolshevism*.
- (2) Ook de houding van *Le Peuple* was niet altijd even eenduidig. Nog voor Vermeylens reisindrukken publiceerde de krant een kritisch artikel over de Sovjet-Unie, met de veelzeggende titel *La vérité sur la Russie*.
- (3) Willi Münzenberg (1889-1940) leerde tijdens de Eerste Wereldoorlog Lenin kennen in Zwitserland. Hij was één van de oprichters van de Duitse KP en werd een jaar later voorzitter van de Internationale Communistische Jeugd. In opdracht van Lenin richtte Münzenberg in 1921 de Aide Internationale Ouvrière (AIO) op, die officieel tot doel had de noodlijdende Sovjet-Unie ter hulp te komen. De AIO was de eerste van Münzenbergs neutraal ogende 'mantelorganisaties', die in werkelijkheid met strakke hand door Moskou werden geleid. Tussen 1924 en 1933 leidde Münzenberg de propaganda van de KPD en bouwde hij met het Kosmos-Verlag GmbH een links media-imperium uit. Na Hitlers aantreden als kanselier in januari 1933 vluchtte Münzenberg naar Parijs. De Franse hoofdstad werd de nieuwe draaischijf van Münzenbergs operaties, die voortaan in het teken stonden van de antifascistische strijd en, zij het aanvankelijk minder openlijk, van de onvoorwaardelijke steun aan de USSR. Münzenbergs aanpak kende een aanzienlijk succes, maar nadat hij kritiek had geuit op de zuiveringen van Stalin kwam er een einde aan zijn bruikbaarheid. Münzenberg werd in 1939 uit de partij gezet en ontheven uit al zijn functies. Na het Duits-Russisch niet-aanvalsverdrag van augustus 1939 veranderde Münzenberg voorgoed het geweer van schouder en stelde hij zich openlijk anticommunistisch op. Door zijn verblijf in Parijs slaagde hij er aanvankelijk in om aan Stalins afrekeningen te ontsnappen, maar daar kwam na de Duitse inval in Frankrijk in mei 1940 verandering in. Münzenberg werd in oktober 1940 dood aangetroffen, toen hij probeerde naar Zwitserland te vluchten. Zijn dood werd nooit opgehelderd, maar vermoed wordt dat ook de grote 'Propagandameister' niet ontsnapt was aan Stalins wraak.
- (4) De Franse romanciers Romain Rolland en Henri Barbusse, die allebei sterke, maar naïeve communistische sympathieën hadden, lanceerden op 4 juli 1932 een oproep tegen de oorlog. Deze oproep werd bekend onder de naam 'Comité Amsterdam-Pleyel', een naam die verwees naar de congressen van Amsterdam (27-29 augustus 1932) en van Parijs, in de zaal Pleyel (juni 1933).
- (5) Het betrof de studie van Claude Naville, *Sur l'Union soviétique*, verschenen in *Les Cahiers du Plateau*, Passy, Haute Savoie, augustus 1935.
- (6) In juni 1935 verscheen de eerste kritische biografie van Stalin, van de hand van Boris Souvarine, maar Gide had dit boek nog niet gelezen. Souvarine, van Russische afkomst maar opgegroeid in Frankrijk, had aanvankelijk sterk gesympathiseerd met de Oktoberrevolutie. Hij ageerde tegen de (o.a. Franse) militaire interventie in Rusland, steunde de Ille Internationale en werd een van de chefs van de Franse communistische partij. Maar in 1924 werd hij uit de partij gezet, officieel wegens trotskistische sympathieën. Souvarine werkte sinds 1930 aan een kritische biografie van Stalin, maar de publicatie van het boek viel samen met het fameuze Internationaal Schrijverscongres. Ook vanuit een ander opzicht viel de publicatie op een verkeerd moment: in 1934-1935 werd omzichtig gewerkt aan een diplomatieke toenadering tussen Frankrijk en de Sovjet-Unie. Het boek werd bij zijn verschijnen dan ook grotendeels genegeerd.
- (7) De pacifistische romanschrijver Eugène Dabit en Louis Guilloux, een sympathisant van het Front Populaire, vervulde het gezelschap. Dabit werd onderweg ziek. Hij overleed, vermoedelijk aan een vorm van tyfus, in Sebastopol op 21 augustus.
- (8) Mikhail Koltsov, lid van de Opperste Sovjet en sinds 1933 de Parijse correspondent van de *Pravda*, werd in december 1938 aangehouden en in december 1940 gefusilleerd.
- (9) Gides reisgezel Jef Last weigerde na zijn terugkeer te praten over zijn reis naar de Sovjet-Unie en vluchtte naar een afgelegen dorp in Nederland. Eind september 1936 engageerde hij zich in de Spaanse Burgeroorlog, aan de kant van de republikeinen.

Beknopte en selectieve bibliografie .

- F. FURET, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris: Laffont & Calmann-Lévy, 1995.
- A. GIDE, *Retour de l'U.R.S.S. - Retouches à mon "Retour de l'U.R.S.S." Souvenirs et voyages*. Edition présentée, établie et annotée par Pierre Masson avec la collaboration de Daniel Durosay et Martine Sagaert. Paris: Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 2001.
- A. GIDE, *Journal d'André Gide (1889-1939)*, Paris, 1951.
- P. HOLLANDER, *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928-1978*, New York & Oxford: Oxford University Press, 1981.
- J. LACOUTURE, *Malraux, une vie dans le siècle (1901-1976)*, Paris: Seuil, 1973.
- J. LACOUTURE, *François Mauriac, 2. Un citoyen du siècle, 1933-1970*, Paris: Seuil, 1980.
- P. LEPAGE, *André Gide. Le messenger du siècle*, Paris: Seuil, 1997.
- H.R. LOTTMANN, *La rive gauche. Du Front Populaire à la guerre froide*, Paris: Seuil, 1981.
- H.R. LOTTMANN, *Albert Camus*, Paris: Seuil, 1978.
- K. MURPHY, *Retreat from the Finland Station. Moral Odysseys in the Breakdown of Communism*, New York-Toronto: Oxford & Sydney- Macmillan, 1992.
- E. STOLS, E. WAEGEMANS, E. (eds.), *Montagne russe. Belevenissen van Belgen in Rusland*, Berchem: EPO, 1989.
- M. VAN RYSSELBERGHE, *Les cahiers de la petite dame (1929-1937). Cahiers d'André Gide*, Paris, 1974, 4 delen.
- M. WINOCK, *Le siècle des intellectuels*, Paris: Seuil, 1997/1999.